

מבוא

משטר דמוקרטי תלוי בכך שהאזרחים יהיו מחויבים לכללי המשחק ולערכים הדמוקרטיים. משום כך חינוך לאזרחות הוא אחת המטרות החשובות של כל מערכת חינוך בחברה דמוקרטית, בבחינת המסד לחברות (סוציאליזציה) של בני החברה כאזרחים מודעים, מבינים ופעילים. לפני יותר מעשור, בשנת 1996, פורסם דוח ועדת קרמניצר, שכותרתו *להיות אזרחים: חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל* (ועדת קרמניצר 1996). הדוח מדגיש את חשיבות החינוך לאזרחות כמהלך כולל ורב-ממדים. בעניין מטרותיו של לימוד מקצוע זה הרחיבה הוועדה ואמרה:

מטרותיו של חינוך לאזרחות הן רב תכליתיות: הקניית ידע, הבנה ויכולת ניתוח, שיפוט והכרעה בשאלות חברתיות ופוליטיות, הפנמה של ערכי המדינה, יצירת מחויבות למשטר הדמוקרטי ונכונות להגן עליו, מסוגלות ורצון להיות אזרח פעיל, מעורב ואחראי. כלומר, מדובר כאן הן בלימוד עיוני, הן בהקניית עמדות, ערכים ומוטיווציה לפעולה והן בהעמדת הכישורים והמיומנויות לאזרחות פעילה (שם, 10).

כמו כן, הוועדה הדגישה את חשיבותו של החינוך לאזרחות, הן ברמת הפרט והן ברמה החברתית:

ללא חינוך לאזרחות, נמנעת מן הפרט האפשרות לממש את עצמו באופן משמעותי בתחום החברתי והפוליטי. חינוך ראוי לאזרחות נובע איפוא מתכליתו של המשטר לאפשר לפרט מימוש מלא של עצמו, תוך זיקה ומחויבות לחברה שבה הוא חי. חוסנו ואיכותו של המשטר הדמוקרטי הם כמידת מחויבותם של האזרחים לרעיון הדמוקרטי וכמידת מסוגלותם ונכונותם של האזרחים להיות אזרחים פעילים ואחראיים (שם, 11).

בדוח המליצו חברי הוועדה על פעולות שיש לנקוט כדי להרחיב ולהעמיק את החינוך לאזרחות במערכת החינוך בישראל, ומאז פרסומו הוכנסו שינויים רבים בתחום: תוכנית הלימודים שונתה, הוקמו במשרד החינוך יחידות שעיקר עיסוקן חינוך לאזרחות, ולאחרונה הורחב במידה ניכרת היקף ההוראה של מקצוע האזרחות כמקצוע חובה.

עם זאת, המלצות הוועדה טרם יושמו במלואן, ולמרות השינויים והתמורות החינוך לאזרחות עדיין אינו מבוסס כתחום בעל מעמד מרכזי במערכת החינוך. רבים מהעוסקים בחקר החינוך לאזרחות בישראל אומרים ששורש הבעיה נעוץ בתפיסה שיש קונפליקט בין חינוך דמוקרטי-אוניברסלי ובין חינוך לאומי-פרטיקולרי.¹ עקב תפיסה זו היו תכנון של מקצוע האזרחות למוקד של מאבקים פוליטיים, בייחוד לנוכח האתגרים העומדים לפני ישראל מבית ומחוץ.

לאחרונה עלה צורך במשרד החינוך ובקרב ארגונים אחרים שעוסקים בחינוך להבהיר את תמונת המצב של החינוך לאזרחות בישראל. מקורו של צורך זה בריבוי הגופים העוסקים בנושא,

¹ פדהצור ופרלינגר 2004; טסלר 2005; פינסון 2005.

שהוקמו הן במשרד החינוך והן בחברה האזרחית בשלושת העשורים האחרונים, וכן בעמימותם של מושגים בתחום ובקושי להגדיר את גבולותיו.

מסמך זה נועד למלא צורך זה ולתאר את תחום החינוך לאזרחות בישראל כפי שהוא היום.² המסמך ימפה את הפעילות מטעם יחידות משרד החינוך ומטעם ארגונים שייעודם העיקרי להגשים את מטרות החינוך לאזרחות כפי שהן עולות מדוח קרמניצר. המסמך יבחן באילו בתי ספר מתבצעות הפעילויות, מה היקפן ומה תוכנן, אך לא יעריך את טיבן.

בפרק הראשון של המסמך יוסברו מושגי יסוד בתחום החינוך לאזרחות. מושגים אלה יבהירו את ההקשר החברתי התיאורטי (אזרחות) והחינוכי (חינוך לאזרחות) של התחום ואת ההשפעות ההדדיות ביניהם. על בסיס מושגי היסוד הללו נתחמו גבולות המיפוי כפי שיבואר בהמשך הדברים. הפרק השני יציג את המתודולוגיה של המיפוי ואת היקפו. הפרק השלישי יתאר את הממצאים: תמונת המצב של החינוך לאזרחות בבתי הספר וברשתות החינוך, הן מבחינת תוכנו והיקפו והן מבחינת הכשרתם של המורים. חלק זה מתבסס בין היתר על מדגם של 142 בתי ספר מכל שכבות הגיל, מכמה מגזרים, מהמרכז ומהפריפריה. הוא יבחן את מקצוע האזרחות הן כמקצוע קוריקולרי (הוראת המקצוע) והן כתחום אקסטר-קוריקולרי, הכולל פעילויות מטעם משרד החינוך ומטעם ארגוני המגזר השלישי הפועלים בבתי הספר (על מנת להבחין פעילויות אלו מהוראת האזרחות מקובל לכנות אותן "חינוך אזרחי"). לבסוף יובא סיכום של ממצאי המיפוי ויוצגו קווי מתאר להמלצות. בכך יונח, כך אנו מקווים, בסיס לדיון מחודש במטרות ובצרכים של תחום החינוך לאזרחות בישראל.

² במהלך עבודת המיפוי חלו שינויים בתחום, והם יוזכרו כמובן במסמך.